

EVREII ORADIEI, UMBRE PE O CORTINĂ ISTORICĂ (1940-1944) CINCI SCRISORI PARTICULARE

Holocaustul sau Shoah este cea mai mare experiență negativă trăită de aproape trei generații și rămâne cea mai mare traumă socială a secolului 20. Timp de șaiszeci și cinci de ani instanțele internaționale și ale statelor au dat sentințe în vederea pedepsirii aceluia care au comis *de facto* acest genocid, au fost înființate centre de documentare și fundații pentru cercetarea problemei, au fost înființate spații în memoria celor care au fost uciși și schingiuiți în localitățile lor natale ori în taberele ororilor umane de la Auschwitz–Birkenau, Mauthausen, Bergen-Belsen, Dachau și altele.

În urma cercetărilor documentare efectuate în toată această perioadă, au fost editate mii de publicații, iar martorii și supraviețuitorii, la rândul lor, au pus pe hârtie și au arătat lumii întregi calvarul trăit de comunitățile evreiești din diferite țări ale Europei la mijlocul secolului 20.

Și totuși, problema Shoah nu este rezolvată, istoria holocaustului se scrie mai departe, iar bibliografia legată de această temă complexă capătă o extensie uriașă, indiferent dacă vorbim de ideologii, politici discriminatorii și impactul lor social. „*Narațiunile istorice despre holocaust, într-un mod necesar, rămân particulare într-o anumită măsură, încercându-se întotdeauna cu contextele morale, politice ideologice din perspectiva prezentului, instrumentalizând memoria culturală, transformând-o într-un monument care pune piedici memoriei.*(...)”¹ Pe lângă *depozițiile martorilor oculari, trebuie să ținem cont și de reprezentările ulterioare*”- afirmă cercetătorul ligvist Szirák Péter.

În ce privește chestiunea reabilitării morale, și aceasta rămâne nerezolvată. Generațiile care au participat la evenimente, victime, martori oculari, făptași, dispar treptat-treptat, iar memoria colectivă sau, dacă ni se permite, *trans-generațională*, devine, cu trecerea timpului, refractară. În acest context, dincolo de cadrul istoriografiei oficiale, de studierea amănunțită a depozitelor documentare, este necesar să facem apel și la memoria încă vie a comunităților evreiești. În acest context, mi se pare semnificativ ceea ce afirmă Paul Ricoeur:

*„Microistoria privilegiază, desigur, nivelul interacțiunilor la scara unui sat, a unui grup de indivizi și familii: la acest nivel se derulează negocierile și conflictele și se descoperă situația de incertitudine pusă în evidență de respectiva istorie....Discuția asupra exemplarității acestor istorii locale desfășurate la nivelul solului presupune amestecul miciei istorii cu marea istorie”*².

Cercetătorul american Randolph L. Braham în lucrarea sa de mare amploare, *Enciclopedia geografică a holocaustului din Transilvania de Nord*³, face posibilă cunoașterea de către fiecare comunitate locală din această arie geografică a istoriei comunităților evreiești. Lucrarea lui Braham, alături de literatura memorialistică și de specialitate, este un reper și pentru perioada 1940-1944.

¹ Afirmarea este rezultatul analizei comparative a diferitelor discursuri despre holocaust inclusiv celor mediatizate, în contextul operei lui Kertész Imre: *Fără destin*; Szirák Péter. *Kertész Imre* (fragment). *A Holokauszt-diszkurzus és a Sorstalanság*, în www.litera.hu.

² Paul Ricoeur, *Memoria, istoria, uitarea*, Timișoara, Amarcord, 2001, p.298.

³ *Az Észak-Erdélyi Holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Red. Randolph L. Braham, Budapest: Park Kvk, Cluj-Napoca: Koinónia, 2008, p.79-91.

Dacă privim lucrurile din perspectiva istoriei orașului Oradea, comunitatea evreiască nu poate fi ignorată sau considerată o temă secundară, în pofida situației politice complexe ce s-a produs de-a lungul anilor postbelici, iar legat de cercetarea evenimentelor petrecute în anul 1944 îmi permit să afirm că, în afara literaturii memorialistice, aceasta nu au fost făcută, cu câteva excepții, cu instrumentele cercetării istoriografice. Aceasta și din motive politice care puneau uneori cercetătorul într-o situație incomodă.

Cercetarea evenimentelor anului 1944 de la Oradea este deficitară mai ales din cauza lipsei surselor documentare, care o fac aproape imposibilă. Singura sursă de informare, presa locală din perioada respectivă, a fost eliminată aproape din toate colecții existente. Ea ne poate furniza informații cronologice asupra evenimentelor cotidiene, narațiuni personalizate sau legate de atitudinile politice, reprezentarea diferitelor grupuri de opinie.

Pentru documentare am parcurs și am chestionat două publicații locale din 1942-44, *Nagyvárad (Oradea)* și *Magyar Lapok (Foile Maghiare)*, apoi am cercetat presa clujeană, ziarul *Ellenzék (Opoziția)*. Am putut astfel distinge peste 160 de articole referitoare la evenimentele „soluției finale”, începând cu ordine oficiale, continuând cu știri controversate, până la articole de fond care ideologizau actul „soluției finale”.

În plan local, trauma holocaustului este păstrată în mărturiile scrise ale supraviețuitorilor, datând din perioada de după eliberarea României, din ani cincizeci, șaptezeci-optzeci, mai apoi după 1989, când a fost înființată *Comisia Internațională pentru Studiarea Holocaustului din România* (2003) și *Institutul de Iudaică și istorie evreiască „Dr. Moshe Carmilly”* de la Cluj (2005). Din memorialistica orădeană putem aminti publicațiile lui Katona Béla, Ötvös Béla, Nyiszli Miklós, Zsolt Béla, Oliver Lustig, Simon Magda, Mózes Teréza, Steiner Robert, Ladislau Löb și alții, iar în monografia autorului Schön Dezső, antologia supraviețuitorilor, cu titlul *Orașul zilei de ieri* editată la Tel-Aviv, 1981 ne face cunoscută lista celor deportați de la Oradea în perioada 23 mai - 27 iunie 1944, când orașul a pierdut aproape 22.000 de evrei și, cum spunea secretarul de stat Endre László, s-a instaurat un oraș *judenfrei*.

Dacă am făcut referiri la memoria care funcționează ca un organism viu, subliniem starea cauzată de lipsa memoriei trans-generaționale la nivelul urbei. Există un hiat în memoria locală legată de aceste evenimente, dar, cum afirmă Paul Ricoeur în *Memoria, istoria, uitarea*, latura critică a istoriei duce la asimilarea amintirilor dramatice, iar uitarea pasivă duce la nevoia retrăirii active, repetate a trecutului de către memoria colectivă, obținându-se astfel vindecarea, reconcilierea ori iertarea.

În anul 2009 am inițiat o expoziție documentară, comemorativă dedicată evreilor care au fost prezenți de sute de ani în istoria orașului. Făcând un inventar imagistic pentru a reproduce *les lieux de memoire*⁴ dedicate evreilor, am ajuns la concluzia ca sunt puține. În afara reprezentărilor arhitecturale legate de curentul secesion avem două sinagogi funcționale, două cimitire și un singur monument comemorativ dedicat victimelor holocaustului. În acest registru documentar am proiectat și documente inedite care proveneau din arhiva personală a doamnei Mózes Tereza, cărți poștale, acte oficiale emise de autoritățile locale în anii 1944, 1945-46.

⁴ Noțiune inventată de Nora, subliniind ruptura între memorie și istorie. în Pierre Nora. *Between Memory and History. Les Lieux de Memoire*. www.history.ucsb.edu

Am ajuns în posesia scrisorilor primite de orădeanul Goldenthál Ferenc și Szücs Ferenc în detașamentele militare de muncă. Mesaje scrise și primite în preajma ghețoizării evreilor de la Oradea, păstrate de destinatari. Datorită rarității unor astfel de mărturii scrise, le-am considerat *urme memorialistice grăitoare evocând holocaustul de la Oradea*.

Este vorba despre corespondența oamenilor de rând, semnale de viață date membrilor familiei, întocmite conform regulamentului de corespondență din 1944 obligatoriu pentru evrei: cărți poștale stampilate de mai multe ori cu textul: VERIFICAT, trecute de bariera cenzurii, scrisori adresate persoanelor aflate în detașamentele de muncă scrise de membrii familiei lor în preajma evacuării forțate și internarea în ghetoul înființat la Oradea. Scrisorile au ajuns la destinație și au fost păstrate de către destinatari până la întoarcerea lor în locul de domiciliu. Numele expeditorilor le găsim pe lista celor deportați în lagărul de la Auschwitz-Birkenau.

Prin natura mesajelor, scrisorile ne trimit la două evenimente cu greutate referitoare la soarta a evreilor din teritoriul Transilvaniei de Est în perioada 1940-1944, fiind vorba de : *instituția detașamentelor militare de muncă și ghetoul ca rezoluție finală*.

Pe baza textelor și datelor oficiale vom construi o structură narativă comună pentru două familii de evrei orădeni, familia Goldenthál Ferenc și familia Szücs Ferenc, amândoi încorporați în detașamente militare de muncă cu destinații diferite de frontul de est .

Detasamente militare de muncă și marșul morții

În urma Dictatului de la Viena din august 1940, odată cu anexarea Transilvaniei de Est la Ungaria, evreii de la Oradea, majoritatea lor asimilată la cultura maghiară, aproape 22.000 de suflete au devenit personaje suferinde cărora le-au fost aplicate legile antisemite intrate succesiv în vigoare pe teritoriul Ungariei încă din 1938.

Din 1942 aceste detașamente militare de muncă au însemnat decapitarea populației evreiești de sex masculin în cadrul „eșafoadelor mobile”, iar mai apoi a însemnat și o modalitate de a scăpa de exterminare. În perioada 1940-1944 în aceste detașamente au fost incorporate aproape 19.000 de persoane din teritoriul Ungariei.

Până în vara anului 1940, evreii efectuau stagiul militar în cadrul detașamentelor înarmate sau fără arme ale armatei maghiare. În decembrie 1940 tinerii incorporabili evrei au fost chemați încă în serviciul militar obișnuit, ba chiar cei ce aveau dreptul, adică erau cu bacalaureatul luat, beneficiau de avantajele teteriștilor, purtând galoane distinctive pe braț. Câteva luni mai târziu li s-au luat la început galoanele și au devenit simpli soldați în uniformă militară. La 16 aprilie 1941, sub semnătura lui Bárdossy László, a fost emisă legea nr. 2870/1941 care îi priva pe soldații evrei de purtarea baionetelor. Aceasta preciza că evreul „ca un element căruia nu i se poate acorda încredere, poate fi repartizat în serviciul militar numai fără armă, în formațiuni de muncă obligatorie”⁵.

Începând cu anul 1941, Ungaria a intrat în război împotriva Uniunii Sovietice, de pe partea Germaniei naziste. Ofensiva cu ajutorul propagandei oficiale a fost transpusă la nivelul unei *cruciade* purtate împotriva sovieticilor bolșevici. Era stare de război iar evreii din Ungaria au fost stigmatizați din cauza participării lor la guvernul bolșevic Károlyi din 1919. Începând din 1942 a apărut legea XIV/1942 care îi obliga pe evreii încorporați la purtarea banderolei galbene.

⁵ Terézia Mózes, *Evreii din Oradea*, București, Editura Hasafer, 1997, p.167.

Prin acest act de privare de drepturi a evreilor în armată, comunitatea de soartă între incorporabilii evrei și soldații maghiari a luat practic sfârșit.

La Oradea înrolarea evreilor în aceste detașamente militare a început din decembrie 1940, iar procedura s-a continuat și pe parcursul anilor 1944. „Primii au fost înrolați în detașamentele 110/1, 110/2.”⁶ În 1940 centrul de recrutare a funcționat la Marghita, apoi s-a mutat la Baia Mare mai apoi și la Sein de unde bărbații au ajuns până în Ucraina sau mai departe în primele linii ale frontului de Est

La 21 iulie 1943 în ziarul *Nagyvarad(Oradea)* a apărut ordinul de recrutare a Ministerului de Apărare pentru incorporabilii evrei născuți în anii 1901-1905. În text apare explicit că cei încorporați în afară de chipiu n-au dreptul să primească alt element din echipamentul militar. De aceea trebuie să aducă cu ei: *2 seturi de lenjerie de corp, un sacou din țesătură dură, o pereche de pantofi rezistenți, un palton de iarnă, un sac de pâine, două cuverturi, o lanternă, o pereche de mănuși și 2 perechi de șosete, un rucsac, un set de tacâmuri și o ploscă*⁷. Fiind luna iulie ei au fost pregătiți pentru frontul de Est, din Uniunea Sovietică, iar unii au ajuns chiar până la râul Don, alții au lucrat de la Piatra Craiului până la valea Uzului, în construcții, reabilitări, dezamorsarea explozibililor.

La 20 septembrie 1943 tot în același organ de presă, un alt ordin îi obligă pe evreii de la Oradea să facă o chetă pentru înzestrarea detașamentelor de muncă cu îmbrăcăminte de iarnă. „*În Ucraina este frig... - rosteau reprezentanții comunității la adunarea care a avut loc în sinagoga neologă- iar guvernul a aprobat și în același timp a impus ca sarcină și grijă reprezentanților comunităților evreiești să aibă în vedere înzestrarea acelor care luptă fără armă, cu uneltele pentru detașamentele de muncă și cu echipamentele necesare*”⁸.

Cei doi destinatari ai scrisorilor au fost încorporați sau reincorporați probabil în acest an. Istoria lui Goldenthál Francisc, născut la 15 septembrie 1921, domiciliat în Oradea, strada Teleky Pál (Primăriei nr. 49), se încadrează în narativa perioadei ce a urmat Dictatului de la Viena din 1940. Bijutier de meserie, cu probabilitate a fost încorporat în detașamentul de muncă 302, aflăm din adresa primei cărți poștale primite de la fratele lui, care, la rândul lui, se afla într-un alt detașament. Pe următoarele scrisori apare ca loc de destinație adresa Ökormező (Voleve). Localitatea a făcut parte din Maramureșul istoric, unde trupele SS au făcut masacre în rândul evreilor, instituind și un ghetou în acest orașel. Aici au ajuns scrisorile trimise de doamnei Goldenthál Béláné, mama incorporatului.

Carte poștală de campanie

1. Expeditor: Goldenthál [Lajos] numărul detașamentului este indescifrabil către Goldenthal Ferenc, detașamentul 302 [K.m.302]

194[?] Dragul și mult iubitul meu frate. Te înștiințez că sunt sănătos, ce aș dori să aud și din partea ta. Dragul meu Feri întâmplător am aflat adresa ta, m-am interesat mult să aflu ceva despre tine, fratele meu drag, am impresia că ne aflăm în aceeași zonă.

⁶ *Ibidem* p.167

⁷ A honvédelmi minisztérium rendelete az 1901-1905 születésű zsidó hadkötelesek bevonulásáról. în *Nagyvárad*, 1943, nr.162. p.3.

⁸ Akció a zsidó munkaszolgálatosok felruházására (Acțiune pentru evreii înrolați în detașamentele de muncă) în *Nagyvárad*, nr. 212, p.7. Despre detașamente militare de muncă gasim referințe și în cartea lui Mozes Teréz, *op.cit.*, p.180.

Despre părinții noștri eu nu știu nimic, nici despre copiii mei n-am vești, dacă vei avea vești de acasă te rog să-m-i scrii. Despre ea pentruceva Mancî.....să-mi scrii mă faci fericit.

2. Expeditor: Goldenthál Béláné cu domiciliul la Oradea, str. Teleky Pal, nr.49.

Carte poștală de campanie din data de 07. 04. 1944, detașamentul nr. X/4, localitatea Ökörmező (Voleve).

Iubitul, dragul și bunul meu Feri. Cu ajutorul Domnului frații tăi sunt sănătoși ce aș dori să aud și din partea ta. Dragul meu copil, te rog să-mi scrii, rândurile tale mă fac fericită Să ai grijă de sănătatea ta, Bunul Dumnezeu să te ocrotească. Chiar astăzi am primit o carte poștală de la scumpul meu Lajcsika și o carte poștala de la Duci, te sărut de milioane de ori, mama ta bătrână.

Din text am dedus numele probabil al fratelui care este autorul scrisorii anterioare.

26.04.1944/ aceeași adresă

Dragul și mult iubitul meu Feri. Te înștiințez, că toți frații tăi sunt bine ce îți doresc și ție. Dragul meu copil, dragul meu fiu, să ai grijă de sănătatea ta. Dragul meu copil te rog să-mi scrii fiindcă cu inimă grea aștept vești din partea ta, să fii binecuvântat de Dumnezeu, te rog din nou să-mi scrii, te sărut de milioane de ori .

Este un text de binecuvântare din partea mamei.

03.05.1944 / adresa anterioară expeditor: Goldenthál Béláné

Dargul și iubitul meu fiu, Feri. Te înștiințez dragul meu, ca din mila Domnului suntem bine, tăticule să nu mai scrii la această adresă, fiindcă ne mutăm pe o altă stradă, îți scriu adresa noastră de acolo. Dragul meu copil să fii liniștit har Domnului suntem bine ceea ce îți dorim și ție de asemenea. Îți doresc toate cele bune băiatul meu, te sărut de milioane..... Lateral: te sărut Mancî.

Este ultimul mesaj primit de la Oradea, familia Goldenthál fiind deportată.

Scrisorile au fost redactate în limba maghiară, cu greșeli ortografice, dar cu clișee frecvent folosite de generațiile care au terminat clasele elementare. Despre întoarcerea lui Goldenthál Ferenc la Oradea avem informații din acte oficiale păstrate: s-a păstrat un act din 1945, un răspuns emis de Departamentul pentru probleme sociale al orașului Oradea, care certifica supraviețuirea lui Goldenthál Ferenc, care solicită din partea Departamentului cu gestionarea bunurilor mobile părăsite un ajutor pentru mobilarea apartamentului situat pe strada Arany János. Din anul 1946 s-a mai păstrat un act oficial emis de Camera de muncă, o legitimație din care aflăm vârsta și meseria persoanei.

Scrisoarea lui Szücs Ferencné născută Rosemberg Anna se leagă cronologic de ultima scrisoare a doamnei Goldenthál:

Carte postală de campanie din 03.04.1944

Expeditor: Szücs Ferencné casnică, Oradea, str. Kaszárnya u./ Cazărmii Nr.19

Destinatar: Szücs Ferenc, numărul poștei de campanie 590.

Pe cartea poștală de campanie este tipărit:

Viitorul pașnic și înflorirea Ungariei vor fi decise pe câmpul de luptă din Uniunea Sovietică.

Sufletul meu drag! Îți mai scriu, până când se poate, dar sper că voi avea ocazia și după aceea. Acum mă aflu la părinții mei, ajut la împachetat, apoi merg acasă și acolo ne apucăm de împachetat. Klári parțial și-a adunat lucrurile. Slavă Domnului, în această situație în care ne aflăm, suntem bine, mi-e milă de părinții tăi cărora această tensiune nu le face bine. Scumpul meu Feri te rog să suportți calm aceste lucruri, același lucru este valabil și lui Béla. Noi am dori să fim cât se poate de repede la locul faptei, ce poate se va întâmpla chiar astăzi sau mâine. Așa știi că va funcționa poșta, dar în acest moment nu știu ce adresă vom avea. Astăzi se fac 19 luni de când ai fost incorporat. Dragul meu, încă o dată te rog să fii calm și nu fii supărat pentru noi. Îl salut pe Béla, pe Tine fericirea mea cu vesnică dragoste te sărută cu speranță a ta, Anna

După scrisul, stilul și clișeele textului, este redactată de o persoană școlită, scrie cu un scris caligrafic impecabil, provine din clasa de mijloc și este informată. Este o scrisoare de rămas bun înainte de a intra pe poarta ghetoului.

Primele patru detașamente de muncă au fost succedate de altele. Aici a ajuns și funcționarul Szücs Ferenc, care „a efectuat stagiul la unitatea nr. 108/59. Detașamentul lor a fost îndreptat către Baia de Sus, Solotvina, apoi în partea de Sud în localitatea Bor, o perioadă au lucrat pe linia de război Deda- Bistra, mai târziu, prin Polonia, au ajuns în Ucraina la Nadvorno și Ziclovon” Szücs Ferenc a supraviețuit ororilor, marșurilor forțate și a păstrat scrisoarea soției.”

Ghetoul și rezoluția finală

În urma Anschluss-ului, Sondereinsatz-kommandoul german, sub conducerea lui Adolf Eichmann, în Ungaria, „au fost depășite „rezultatele” dobândite în Polonia, Franța, Belgia sau Italia. N-a trecut o lună, după sosirea lor în Ungaria, fapt ce a avut loc la 19 martie 1944, că și au început acțiunea în teritoriu, în vederea pregătirii terenului pentru „rezoluția finală”, adică ghetozarea populației evreiești. Cu câteva luni mai târziu, la 15 mai 1944, au pornit primele garnituri de trenuri, cu deportați, prin localitatea Kosice, către Auschwitz, iar peste opt luni de zile în afara evreilor de la Budapesta și a celor aflați în detașamentele de muncă, abia au mai rămas evrei în acest spațiu. Acțiunea nu s-ar fi putut duce la îndeplinire fără colaborarea activă a oficialităților maghiare și fără atitudinea pasivă a majorității populației.

Anul 1944 fost anul reprimării și groazei la Oradea. S-a caracterizat prin prezența trupelor Eichmann, prin reprezentatul Theodor Danneker, acțiunile opresive ale jandarmeriei, propaganda antisemită, aniversarea zilei lui Hitler, ordonanțe și legi antievreiești publicate, știri de război, starea de necesitate, festivități militare, organizarea detașamentelor antiaeriene, precum și schimbări în fruntea primăriei și a prefecturii. Gyapai László, viceprimar, a preluat funcția de la fostul primar Sóos István, iar generalul Rajnai Károly l-a înlocuit în funcție pe prefectul Cziffra Kálmán. Putem sesiza desființarea partidului creștin democrat, și a partidului țărănist și înființarea grupării partidului nazist la Oradea pe lângă celelalte partide de dreapta, cum era Magyar Élet Pártja. Festivitățile naționale și bisericești au devenit frecvente, au apărut articole

care tratau prezența evreilor la Oradea, apoi au încercat reabilitarea din punct de vedere național a poetului Ady Endre îndepărtându-l de prietenii lui evrei „de convoiul celor stigmatizați”. După decretul lui Kolozsiváry Borcsa Mihály, ministrul cultelor, care a dat ordin pentru scoaterea din circulație a publicațiilor autorilor de origine evreiască, pe baza listelor constituite de el însuși s-a făcut selecția publicațiilor inclusiv în colecțiile bibliotecii orașenești. Miezul problemei se contura în jurul averilor celor privați de drepturi.

Ghetoul de la Oradea a fost finalizat la 3 mai 1944, iar peste două zile în ziarul *Magyar Lapok* (*Foile Maghiare*) a apărut un articol de fond cu titlul „*Câteva cuvinte despre ghetou*” în care autorul căuta argumente în favoarea antisemitismului și acțiunilor lor. Cităm câteva fraze: „*Chestiunea evreilor, nu ca o tentă de discriminare etnică a fost introdusă în programul lor și în curentele ideologice moderne, ci pentru autoapărarea de drepturi (...) Elemente evrei au avut o contribuție în dictatura proletară, (...) evreii marxiști ațâțători mai întâi au omorât credința poporului maghiar, apoi au omorât în inimile lor și devotamentul față de patrie, au căutat și au păstrat legături cu inamicul*”⁹.

Mutarea populației evreiești, în ghetoul mare din Oradea, a început la data de 3 mai, iar acțiunea a fost terminată până la data de 11 iunie 1944. În ghetou poșta nu funcționa. În urma confiscării bunurilor au fost confiscate 4700 de locuințe, care a însemnat 13000 camere, peste 4000 de bucătării, 600 de prăvălii și 500 de ateliere și fabrici¹⁰. Rezultatul acțiunilor forțate a creat un haos în economia locală, numărul șomerilor a crescut, muncitorii n-au primit salarii din luna mai, reîmpărțirea bunurilor evreilor cu ajutorul comisiilor instituite a avut un efect întârziat.

Evreii au dispărut de pe străzile Oradiei, iar orașul a devenit *judenfrei* conform mesajului prefectului Rainay Karoly, din data de 27 mai 1944: „*Eu am văzut azi desfășurându-se în fața ochilor mei un nou oraș Oradea (...), este noul oraș naționalist Oradea în care nu mai sunt evrei pe stradă. Averele evreilor a încetat să mai fie averea lor... Trebuie să se schimbe nu numai imaginea străzii ci și gândirea oamenilor*”¹¹.

Doamna Szücs Anna, născută Rosenfeld și Doamna Goldenthál cu familiile lor se aflau între cei deportați. Trenurile morții, 9 garnituri fiecare cu peste 3000 de suflete, prima garnitură părăsind peronul la 23 mai iar ultima la 27 iunie, din parcul Rhedey, azi parcul Bălcescu duceau mii de orădeni către Auschwitz, conform ordinelor date în vederea „rezoluției finale”.

Dacă imaginea străzii ține astăzi de o situație obiectivă, gândirea oamenilor este determinată de memoria colectivă, dar și de narațiunea istoriografică.

Tavaszi Hajnal

Scrisorile publicate provin din colecția de documente Doamnei Téréza Mózes

Articolul a apărut în:

Contribuția evreilor la dezvoltarea urbană în Europa Centrală: conferință internațională: Oradea, 4-5 noiembrie 2011, coord. Antonio-Viorel Faur, Oradea, Editura Universității din Oradea, 2011.

⁹ Néhány szó a gettóról (Câteva cuvinte despre ghetou) în *Magyar Lapok*, 1944, An. 13, nr. 111, p.3.

¹⁰ Emlékiratba foglalta össze Nagyvárad városa a zsidókérdés rendezésével felvetődött megoldatlan problémákat, kirendeltséget kérve a vagyoni ügyek rendezésére (Administrația orașului Oradea, a sintetizat într-un memoriu, reglementarea problemelor nerezolvate legat de soluția finală a evreilor, solicitând înființarea unei agenții în vederea rezolvării averilor acestora) . în *Ellenzék*, 1944, nr.135, p.3.

¹¹ Rajnay Károly Bihar megye főispánja (Rajnai Károly, prefectul Orăzii) . în *Nagyvárad*, 1944, An. 4, nr. 132, p. 3.

